

این چنین اشاره کرده است:

لیک چون کمترین را بین الامثال والاقربان به تعلیم وتادیب
امیرزادگان ممتاز و مفتخر ساخته اند... (همان، ۲۸)

فهرست نویسن جنگ ادبی، در ابتدای دستنویس، بسطامی
را این گونه معرفی کرده است:

این شاعر و نویسنده ماهر و قادر [را] که در او ان ۱۱۱۴ ق
می زیسته و در هیچ تذکره و منبع به نام واثر او بر نمی خوریم،
به وسیله این اوراق، که خوشبختانه از دستبرد زمانه مصون و
همچون گنجی مخزون از لثالی ابرار است، می شناسیم و به
مقام و فضل او پی می بریم. به شهادت آثار او که بهترین و
بی غرض ترین معرف می باشد، دارای طبعی سرشار و
قریحه ای توانا، در انواع نظم از قصیده و غزل و مثنوی استاد
مسلم و در نثر مقتدر و مسلط و می توان در عداد شعرای
خوب عهد صفویه به شمار آورد. محزون از مردم بسطام و
در اصفهان می زیسته و به معلمی و مدرسی اوقات
می گذرانده. مردی آزاده و باذوق و به اقسام علوم عقلی و
نقلی آشنا و از رذائل و نواقص اخلاقی بیگانه و مبرا،
عاشق پیشه و روشن اندیشه می باشد.

آثار و تألیفات عبدالقادر بسطامی

آثار بسطامی را می توان به دو دسته تقسیم کرد:

الف. تألیف ها، سروده ها و نوشته های بسطامی

الف. ۱. جنگ ادبی

این اثر، مجموعه نوشته های منثور و سروده های بسطامی و
منتخبی از سروده های برخی از شعرای سده های نهم تا اوایل
سده دوازدهم است، به همراه چند حکایت منثور از کتب معتبر
مانند فرج بعد از شدت و تاریخ جهانگشای جوینی، که
بسطامی آن را در حین تدریس در مدارس علمیه اصفهان کتابت
کرده است. متأسفانه این مجموعه عنوان ندارد و مادر این مقاله
از آن با عنوان جنگ ادبی یاد خواهیم کرد. این اثر تا کنون چاپ
نشده است و ما در این مقاله به معرفی آن خواهیم پرداخت.

الف. ۲. خلاصه علم المنطق والكلام

گزیده ای است در علم منطق و کلام به زبان عربی. این
اثر شامل سه رساله با عناوین و موضوعات گوناگون است:
۱. منطق - که گزیده ای از کتاب های معتبر منطق است، شامل
یک مقدمه، چند فصل و یک خاتمه؛ ۲. کلام - که شرح متن

شرح حال عبدالقادر بسطامی و معرفی جنگ ادبی او

سید هادی میرآقایی

نویسنده و مدرس زبان و ادبیات فارسی
sh_miraghace@yahoo.com

نگاهی کوتاه به احوال عبدالقادر بسطامی

عبدالقادر بسطامی یکی از مشاهیر شهرتاریخی بسطام در
سده های یازدهم و دوازدهم است، که اگرچه آثار ارزشمندی
از او برجای مانده است، ولی مورد بی مهری تذکره نویسان قرار
گرفته و هیچ تذکره نویسی شرح حال او را ننوشته است.
اطلاعات ما درباره عبدالقادر بسطامی منحصر است به مطالبی
که خود جسته و گریخته در مجموعه شعری «گلشن وصال»
- منتخبی که از سروده های خویش و دیگر شاعران سده های
نهم تا یازدهم هجری تدوین کرده است - یاد کرده، و تاریخ هایی
که در پایان برخی سروده ها درج کرده است.
وی در بسطام به دنیا آمد و پس از کسب مقدمات علوم به
اصفهان مهاجرت کرد و در دو مدرسه مرتضی قلی خان و
حسینیه به تحصیل و تدریس مشغول شد. بسطامی به شهرها و
مناطق مختلف از جمله خراسان، مکه و عراق مسافرت کرد.
او در نامه ای که به یکی از امرا نوشته، به مسافرت های خود
این چنین اشاره کرده است:

این غریب اطوار این ها و بیچاره بی برگ و نوا مخالف این
اطوار در اصفهان نشو و نما نموده و راستش این که مدتی در
عراق و خراسان در خدمت بزرگ و کوچک بوده و در حجاز
بسیار با عشاق، حسینی وار مراحل پیموده هرگز چنین
آوازه ای بلند نکرده. (بسطامی: ۲۷)

بسطامی در اصفهان، برای مدت نامعلومی مدرس فرزندان امیران
و بزرگان بوده است و در خلال نوشته های خود، به این موضوع

تجريد شيخ طوسی است و مطالب آن در شش مقصد بیان شده است؛ ۳. اصول فقه - موضوع کتاب، شرح زبدة الاصول شيخ بهایی است. مطالب کتاب زیر پنج عنوان به نام «منهج» آمده است. این دستنویس با دو خط نسخ و نستعلیق نوشته شده است و با شماره ثبتی ۸۷۲۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می شود (دانش پژوه، ۱۳۵۷: ۱۷/۲۰۵).

الف. ۳. منتخب نهج البلاغه (المختار الممتخب)

گزیده ای از نهج البلاغه است که بسطامی کتابت آن را در روز یکشنبه چهاردهم محرم ۱۱۱۸ ق در مدرسه مقرب خاقان آفاکمال، به خط نسخ در ۷۲ برگ به پایان رسانده است. این دستنویس به شماره ۱۴۳۷۹ م در کتابخانه مرکزی آستان قدس نگهداری می شود.

ب. دستنویس هایی که بسطامی کتابت کرده است

ب. ۱. الوافی

از فیض کاشانی (۱۰۰۶-۱۰۹۱ ق)، که موضوع آن احادیث شیعه و زبان آن عربی است. این دستنویس را بسطامی به خط نسخ نگاشته و در یکی از چهارشنبه های شوال ۱۱۱۲ ق در ۱۹۷ برگ به پایان رسانده است. این نسخه در کتابخانه ملی تهران به شماره ۳۲۸۴ ع نگهداری می شود (انوار، ۱۳۸۱: ۱۵/۹۳).

ب. ۲. رساله سی فصل

از خواجه نصیرالدین طوسی، که موضوع آن نجوم و زبان آن فارسی است. بسطامی این دستنویس را به خط نستعلیق کتابت کرده و در روز سه شنبه ۲۱ ربیع الثانی ۱۱۱۷ ق، در مدرسه حسنیة اصفهان در ۱۳ برگ به پایان رسانده است. این نسخه در کتابخانه خانقاه احمدیه شیراز به شماره ۶۹۱/۵ نگهداری می شود (وفادار مرادی، ۱۳۹۱: ۴۰۳).

ب. ۳. قواعد الاحکام في معرفة الحلال والحرام

از علامه حلی، که درباره فقه و به زبان عربی نوشته شده است. بسطامی این نسخه را به خط نسخ در مدرسه مرتضی قلی خان اصفهان در ۲۸۰ برگ کتابت کرده و در روز پنجشنبه دوازدهم محرم ۱۱۱۹ ق از استنساخ آن فراغت یافته است. این نسخه به شماره ثبتی ۱۱۴ در کتابخانه حضرت عبدالعظیم شهرری نگهداری می شود (حافظیان، ۱۳۸۲: ۱/۴۴۰).

نسخه ای با شماره ۶ در نشریه نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران معرفی شده، که مشخصات نسخه یاد شده را دارد و در کتابخانه مؤسسه لغت نامه نگهداری می شده است (دانش پژوه، ۱۳۵۷: ۳/۷۷). نگارنده با موسسه لغت نامه دهخدا تماس گرفت و این دستنویس را در آنجا نیافت. شاید همین دستنویس از موسسه لغت نامه به آستانه حضرت عبدالعظیم برده شده است.

ب. ۴. تفسیر صافی

در دو جلد، از آقابزرگ تهرانی. مؤلف که این تفسیر را به خط بسطامی دیده بوده، نوشته است: «من این تفسیر را که به خط خوبی نوشته بود رؤیت کردم». بسطامی این نسخه را هنگام اشتغال در مدرسه مقرب خاقان اصفهان کتابت کرده و در نهم شعبان ۱۱۲۱ ق از کتابت آن فراغت یافته است. او در هنگام کتابت نسخه یاد شده، مشغول مباحثه تفسیر بیضاوی و فروع کافی بوده است (تهرانی، ۱۴۰۳: ۹/۴۴۲).

ب. ۵. الوافی فیض کاشانی (جزء ششم)

به زبان عربی. بسطامی این دستنویس را به خط نسخ در ۱۱۲۵ ق کتابت کرده است. این نسخه به شماره ۲۷/۱۱۴ در کتابخانه آیت الله گلپایگانی نگهداری می شود (خوبی، ۱۳۸۸: ۳/۲۰۰).

ب. ۶. الوافی

بسطامی کتابت بخش دیگری از الوافی را به خط نسخ در روز یکشنبه چهاردهم ربیع الثانی ۱۱۲۶ ق در مدرسه آفاکمال اصفهان به پایان رسانده است. این نسخه با شماره ۴۳۳ در کتابخانه مدرسه علمیه امام صادق قزوین نگهداری می شود (طیار مراغی، ۱۳۷۸: ۱/۲۹۸).

معرفی جنگ ادبی

جنگ مورد نظر مجموعه ای از نظم و نثر است، که البته سهم نظم در آن بیشتر است. این اثر مشتمل بر اشعار مؤلف، همچنین شاعرانی چون صائب تبریزی، سحاب اصفهانی، کلیم کاشانی، مجذوب تبریزی، شفیعی شیرازی، جامی، وحشی بافقی، اهلی خراسانی، آصفی هروی، نظیری نیشابوری، نوعی خوشانی، میرزا داود اصفهانی و... است. افزون بر این چندین قطعه نثر از خود بسطامی و دو نامه از صائب تبریزی

و هم عصر بوده است، می‌توان به صحت انتساب و ضبط اشعار در این مجموعه اعتماد کرد.

۶. به‌گزینی بسطامی از سروده‌های شاعران، نشان از ذوق سلیم و شعرشناس او دارد و خواننده با مطالعه گزیده‌های او، علاوه بر التذاذ ادبی، بر غنای اندیشه خود می‌افزاید. از آن جمله است ساقی‌نامه رضی‌الدین آرتیمانی، بیمار و طبیب میرزا شریف تبریزی، قصاید مهری جبل‌عاملی و شوکت بخارایی در منقبت حضرت علی بن موسی الرضا (ص ۴۸ و ۱۵۴)، مثنوی سراپای مهری جبل‌عاملی (ص ۵۲-۵۳) و مثنوی سوز و گداز نوعی خوششانی (ص ۱۵۵).

ویژگی‌های نگارش و رسم‌الخط نسخه

بسطامی اشعار را به خط نستعلیق و به صورت مورّب نوشته و اگر شعری در ستون خود تمام نشده، ادامه آن را در حاشیه صفحه آورده است. او در پایان برخی سروده‌های خود و بعضی اشعار از اشعار دیگران، تاریخ و محل کتابت را نوشته است. ویژگی‌های رسم‌الخطی دستنویس مورد نظر از این قرار است:

۱. ک به جای گ.
  ۲. برای نشان دادن ی نکره، شناسه دوم شخص و یای نسبت پس از های غیرملفوظ، از همزه استفاده کرده است (مانند «روشن کرده» به جای «روشن کرده‌ای»؛ «حیران شده» به جای «حیران شده‌ای»).
  ۳. اتصال می پیشوند استمرار به فعل (مانند «میکشم» به جای «می‌کشم»، «میروم» به جای «می‌روم»).
  ۴. اتصال حرف اضافه به متمم (مانند «بآن» به جای «به آن»، «بهواداری» به جای «به هواداری»).
  ۵. به کار بردن چه به جای چو (مانند «کس ندید هرگز چه من از خانمان آواره‌ای»).
  ۶. حذف نکردن های غیرملفوظ پیش از گ میانجی جمع (مانند «دیده‌گان»، «زنده‌گی»، «آزاده‌گان»)^۱.
۱. نگارنده این مجموعه را تصحیح و آماده چاپ کرده است.

و بخش‌هایی از فرج بعد از شدت، جهانگشای جوینی و وفیات الاعیان و چند معما از کتب مختلف در این مجموعه یافته می‌شود. بسطامی نثر و نظم را به صورت هنرمندانه در هم آمیخته، تا علاوه بر زیبایی صورت ظاهری، از خستگی و کسالت خواننده جلوگیری کند. وی این مجموعه را در مدتی حدود هفت سال، از سال ۱۱۱۱ تا ۱۱۱۸ ق (آنگونه که از تاریخ‌های پایین اشعار برمی‌آید) به خط نستعلیق، در دو مدرسه اصفهان، یعنی مدرسه مرتضی‌قلی خان (مرتضویه) و مدرسه حسینی، کتابت کرده است. این مجموعه، تا کنون معرفی نشده است و تا آنجا که نگارنده جست‌وجو کرده است، تنها نسخه موجود از آن در کتابخانه‌های ایران، نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است، به شماره ثبتی ۳۳۲۶.

اهمیت چنگ

این چنگ به جهات زیر اهمیت دارد:

۱. اشعار بسطامی، به عنوان یکی از شعرای سده‌های یازدهم و دوازدهم، تنها در این چنگ یافت می‌شود. خواننده با مطالعه اشعار وی، با افکار و اندیشه‌های یکی از مشاهیر بسطام آشنا می‌شود.
۲. سروده‌های برخی از شاعران گمنام و ناشناخته که نام آن‌ها در تذکره‌های فارسی نیامده است در این مجموعه دیده می‌شود؛ مانند نورس همدانی.
۳. سروده‌های برخی از شعرا که هنوز آثار آن‌ها تصحیح و چاپ نشده است (از جمله مانی شیرازی، سید علی مهری جبل‌عاملی و...) در این چنگ یافت می‌شود و علاوه بر آنکه خواننده این مجموعه، برای اولین بار اشعار آنان را مطالعه می‌کند، این چنگ می‌تواند برای مصححانی که قصد دارند آن آثار را تصحیح کنند مفید باشد مانند.
۴. برخی از سروده‌های شعرا در این چنگ دیده می‌شود، که در دیوان‌های تصحیح‌شده و چاپ‌شده آنان نیست؛ مانند سروده‌هایی از شفیعی شیرازی، میررضی دانش مشهدی، سحاب، میرزا داوود اصفهانی و وحید قزوینی.
۵. از آنجا که بسطامی با برخی از شعرای این چنگ مقارن

نکته اشاره کرده است (بسطامی، ۱۱). شاهد دیگر سبک غزل سرایی اوست؛ بسطامی به اقتضای صائب چند غزل سروده است:

پا برای مصلحت از کوی جانان می‌کشم
می‌کنم این امتحان و دست از جان می‌کشم (بسطامی، ۷)
خاک صحرای جنون در چشم گریان می‌کشم
ناز سرو از گردباد این بیابان می‌کشم (صائب، ۱۳۷۵: ۲۵۹۹/۵)

می‌کشید اکنون چه یاری را تو ترک ناز کن
آنچه در انجام خواهی کرد در آغاز کن (بسطامی، ۱۳)
مطربا صبح است قانون صبحی ساز کن
دانه دل را سپند شعله آواز کن (صائب، ۱۳۷۵: ۲۹۳۵/۳)

وی در چند سروده به استقبال غزل‌های کلیم رفته است، برای نمونه:

دل محزون شده است شاد از این بیت کلیم
«گوشه فقر و فنا را که ز ما می‌گیرد؟» (بسطامی، ۵)

او همچنین یک بار به دیوان کلیم تفأل زده است (نک. بسطامی، ۱۱).

منابع

- انوار، سید عبدالله (۱۳۵۸). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. ج ۱۵. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- بسطامی، عبدالقادر. [جنگ ادبی]. دستنویس شماره ۸۷۲۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- تهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۳ق). الذریعه الی تصانیف الشیعه. ج ۹. چاپ سوم. بیروت: دارالاضواء.
- حافظیان بابلی، ابوالفضل (۱۳۸۲). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی. قم: سازمان چاپ و نشر دارالحديث.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۵۷). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ج ۳، ۱۷. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- صدراخویی، علی و دیگران (۱۳۸۸). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی. مشهد: موسسه فرهنگی-پژوهشی الجواد.
- صدری، مهدی (۱۳۷۶). کلیات طالب کلیم کاشانی.

تأملی در سروده‌های بسطامی

بسطامی شاعری غزل‌سرا است، اما در قالب‌های دیگری همچون رباعی، مخمس، قطعه و فرد نیز طبع آزمایی کرده است. او در غزل «محزون» تخلص می‌کند و تنها در یک غزل، که با مطلع زیر شروع می‌شود، قادر تخلص کرده است:

می‌شدم از خود تهی گر فرصتی می‌داشتم
ناله می‌کردم چونی گر قوتی می‌داشتم (بسطامی، ۸۴)

وی در سرودن اشعار به سبک هندی گرایش داشته و دیوان‌های شعرای معروف آن سبک، مانند صائب و کلیم کاشانی را مطالعه کرده است. چنان‌که در ادامه مقاله خواهد آمد، به صائب ارادت می‌ورزیده و به استقبال برخی از غزل‌های او رفته است.

نمونه‌ای از سروده‌های بسطامی

بسطامی در اثنای سروده‌های دیگر شاعران، برخی سروده‌های خود را با ذکر نام خویش و گاه با عنوان «لمحرره» آورده است. برای آشنایی با سبک شاعری و ویژگی‌های شعر او، یک غزل را در پی می‌آوریم.

عمر تا کی متصل در هجر یارم بگذرد؟
مشکل است یاران، چنین گر روزگارم بگذرد
روز و شب یکسان به من گردیده در هجران او
حیرتی دارم چه سان شب‌های تارم بگذرد
قد را چوگان و سر را گوی در میدان کنم
تا به این تقریب بر من شهسوارم بگذرد
همچو بلبل، آه و افغان است کارم روز و شب
رحم شاید خاطر آن گل‌عدارم بگذرد
کرده محزون دست و پایی در جواب آن که گفت
دست می‌مالم به هم تا وقت کارم بگذرد (بسطامی، ۴)

با تأمل در این جنگ، می‌توان گفت که بسطامی ارادت و دل‌بستگی خاصی به صائب تبریزی و شوکت بخارایی دارد. تعداد غزل‌هایی که از صائب و شوکت در این مجموعه مشاهده می‌شود، که چند برابر سروده‌های دیگر شاعران است، دلیل بر این مدعاست. دلیل دیگر، تفأل است که بسطامی جهت کاری به دیوان صائب زده است، و خود در بالای غزل صائب به این

تهران: نشر همراه.

- کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- صائب تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۵). دیوان صائب تبریزی. به کوشش محمد قهرمان. انتشارات علمی و فرهنگی.
- وفادار مرادی، محمد (۱۳۹۱). فهرست کتب خطی کتابخانه خانقاه احمدی شیراز. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- طیار مراغی، محمود (۱۳۷۸). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه امام صادق قزوین. قزوین: معاونت تحقیقات حوزه علمی قزوین.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۷۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. ج ۱۳. تهران:

آثار دست چاپ

المشیخه (کنز السالکین)
گنجینه خطوط و یادگارنامه مشاهیر علمی ایران
در سال‌های ۸۴۵-۱۰۲۲ ق

نسخه منحصر به فرد این اثر، که نسخه‌برگردان آن با مقدمه سید محمد طباطبائی بهبهانی (منصور) و توسط انتشارات میراث مکتوب به زودی منتشر خواهد شد، به شماره ۲۱۴۳ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. المشیخه مجموعه اجازات و یادداشت‌های دانشمندان و رجال سده‌های نهم، دهم و نیمه اول سده یازدهم است که برای پنج نسل پیاپی از خاندان حمویان یزد نوشته شده و حدوداً نمونه خط ۱۰۰ نفر از دانشمندان و مشاهیر ایران در سده‌های نهم تا یازدهم را در بر دارد.